

Марина Палієнко

ОБРАЗ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ» У СПОГАДАХ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ СУЧАСНИКІВ

У статті на основі порівняльного аналізу мемуарної та епістолярної спадщини українських діячів кінця XIX – початку XX ст. відтворюється «образ» журналу «Киевская старина» в оцінці сучасників та крізь призму історичної епохи.

Ключові слова: «Киевская старина», історичний журнал, Стара громада, український національний рух, мемуари, листування, історичне джерело.

Журнал «Киевская старина» вписав одну з найяскравіших сторінок не тільки в український історіографічний процес кінця XIX – початку XX ст., але й став помітним явищем в історії культурного і духовного відродження України. Він об'єднав навколо себе цвіт української інтелігенції і перетворився на один з потужних консолідуючих чинників у житті української нації останньої чверті XIX ст., заклавши підвалини наукового опрацювання багатьох проблем українознавства та спричинивши до формування історичних поглядів та національної самосвідомості цілого покоління українських діячів, які згодом брали активну участь у подіях Української революції 1917–1920 рр.

Заснування та видання «Киевской старины» було закономірним наслідком як суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні у другій половині XIX ст., так і розвитку історичної науки, який вимагав організації наукового осередку українознавства. Історичний часопис, який виник як результат спільних зусиль діячів київської Старої громади, професорів Київського університету і Київської духовної академії, був покликаний в умовах заборони національних товариств і преси об'єднати навколо себе дослідників української історії, фольклору, літератури з метою вивчення та видання пам'яток історико-культурної спадщини. Цей часопис зробив вагомий внесок не лише у розвиток історичної науки, сприяв розширенню її джерельної бази, але й відбив у своїй історії основні моменти культурно-просвітницького руху української інтелігенції, її прагнення до національного відродження.

Публікації журналу продовжують й сьогодні привертати сталу увагу дослідників, широко використовуються в проблемно-тематичних дослідженнях з української історії, етнології, літературознавства. Багатогранною є й палітра праць, присвячених аналізу історії видання та окремих аспектів його діяльності (зокрема, М. Кучинського, В. Матях, М. Палієнко та ін.)¹. Однак феномен «Киевской старины» розкритий лише частково, і це пояснюється наданням переваги висвітленню «зовнішньої» історії часопису, концентрації інтересу дослідників на окремих сюжетах та тематичних блоках. На нашу думку, сьогодні залишається актуальним відтворення «образу» «Киевской старины» та тієї атмосфери, що панувала у редакції й стосунках між співробітниками, крізь призму спогадів та епістолярних характеристик, які залишили автори і сучасники видання.

Зазначимо, що питання, пов'язані з виданням «Киевской старины» та оцінкою її публікацій, постійно порушувалися у листуванні українських діячів доби національного культурного відродження, оскільки у своїй переважній більшості вони належали до кола авторів журналу або були його читачами. Перелік особистостей, чия епістолярна спадщина містить згадки про «Киевскую старину», може зайняти не

© Палієнко Марина Геннадіївна – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

одну сторінку; серед них відзначимо В. Антоновича та О. Лазаревського, Ф. Лебединцева та М. Костомарова, М. Драгоманова та І. Франка, О. Лашкевича і В. Науменка, Є. Чикаленка та В. Винниченка, С. Єфремова і В. Доманицького, а також Д. Багалія, М. Біляшівського, М. Василенка, М. Грушевського, П. Житецького, Є. Кивлицького, П. Куліша, О. Левицького, Г. Милорадовича, О. Сумцова, В. Тарновського та ін. Яскраві спогади про видання та його співробітників залишили Євген Чикаленко, Микола Стороженко, Сергій Єфремов, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Гнат Житецький, Гліб Лазаревський². Оцінки «Киевской старины» зустрічаємо у «Спогадах» М. Грушевського, «Щоденнику» О. Кістяківського, «Сторінках минулого» О. Лотоцького тощо.

Упродовж останнього десятиліття значно розширилась палітра опублікованих епістоляріїв українських діячів кінця XIX – початку XX ст. За цей час було також введено до наукового обігу цілу низку нових даних про співробітництво у журналі Д. Багалія, В. Доманицького, П. Житецького, О. Лазаревського, Г. Милорадовича, М. Сумцова тощо³. Важливий внесок у з'ясування ролі Є. Чикаленка у виданні «Киевской старины» здійснила І. Старовойтенко публікацією його «епістолярних діалогів» з С. Єфремовим, Б. Грінченком, І. Липою, а також Н. Миронець, яка опублікувала листування Є. Чикаленка та В. Винниченка (всі ці високого рівня археографічні проекти були здійснені у видавництві «Темпора»)⁴.

Спогади М. Стороженка, М. Василенка, Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Г. Житецького, Г. Лазаревського особливо цікаві тим, що на їх сторінках ніби «оживають» портрети редакторів та співробітників журналу, відтворюється, хоча і крізь призму суб'єктивних поглядів та оцінок їх авторів, атмосфера, що панувала на редакційних засіданнях та у приватному спілкуванні.

Цікавими в окремих випадках видаються й обставини написання спогадів та появи у них сюжетів, пов'язаних із діяльністю Старої громади та виданням «Киевской старины». Зокрема, це стосується спогадів М. Стороженка, який писав їх в еміграції у 1920-х рр. Згодом вони зазнали кількох переміщень, навіть вважались утраченими, однак зрештою потрапили до спецфондів ЦДАЖР УРСР (нині – ЦДАВО України). Справжнє «нове життя» їм подарував В. Ульяновський, який дослідив історію їх написання та підготував до публікації окремим виданням⁵. Проаналізувавши листування М. Стороженка з Д. Дорошенком, В. Ульяновський дійшов висновку, що останньому треба завдячувати появі у спогадах «цікавих сюжетів про Стару громаду в Києві, діяльність видавничого гуртка «Киевской старины», деяких замальовок портретів «видатних українців» тощо»⁶. Так, 18 січня 1926 р. Д. Дорошенко писав у листі до М. Стороженка: «З великим інтересом дожидаю продовження Ваших споминів про університет, про В. Антоновича, про «Киевскую Старину». Тут я дозволю собі порадити Вам не скупитися ні на які подробиці та деталі, все має бути дуже цікаве!», а 17 листопада того ж року нагадував: «пишіть далі та не скупіться про згадки за 80-і роки, за діячів «Киевской Старини», взагалі за ті давні, тепер так маловідомі широкій громаді часи»⁷.

Звертаючись до історії видання, зазначимо, що ключовими постатями у його заснуванні були В. Антонович, О. Лазаревський, брати Феофан і Петро Лебединцеви. 29 травня 1881 р. відбулося важливе в історії майбутнього часопису засідання, на якому були присутні В. Антонович, Ф. Терновський, О. Кістяківський, С. Голубев, І. Малишевський – професори Київського університету і Київської духовної академії. У запрошенні Ф. Лебединцев зазначав, що «цілою кампанією будемо спілкуватися, як здійснити видання, яке було задумано раніше мого приїзду до Києва, за яке я готовий взятися, як людина цілком вільна і яка знаходиться між академією та університетом»⁸. До організаційного комітету із заснування журналу ввійшли Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Феофан та Петро Лебединцеви, Микола Петров та Орест Левицький.

За часи редагування Ф. Лебединцева (1882–1887 рр.) вся редакційна робота проходила у будинку редактора, який одночасно був і приміщенням редакції «Киевской старины». На той час не існувало постійно діючого редакційного комітету. Головною

постаттю у виданні журналу у цей період був сам Феофан Гаврилович, який, за свідченням Г. Житецького, «власно і міцно» тримав усе керування у своїх руках⁹. Виконуючи функції видавця, редактора і, навіть, коректора журналу, він все ж таки намагався залучити до підготовки та рецензування матеріалів відомих учених, провідних співробітників часопису – В. Антоновича, О. Лазаревського, П. Житецького, М. Костомарова, П. Лебединцева, Д. Багалія, М. Сумцова. Про участь цих учених у відборі до друку та редагуванні окремих матеріалів свідчить їх листування з редактором журналу. Микола Стороженко також згадував про те, що Ф. Лебединцев роздавав надіслані до редакції рукописи найближчим співробітникам для прочитання та рецензування, після чого зважав на їхню думку щодо можливості подальшої публікації цих матеріалів. Інколи він скликав усіх співробітників до себе «на чай» (а мешкав він тоді у великому будинку на Софійській площі, навпроти пам'ятника Богдана Хмельницького, де й містилася редакція «Киевской старины»)¹⁰.

Майже кожен лист В. Антоновича до Ф. Лебединцева містив лаконічні рецензії на матеріали, що надходили до редакції. Так, в одному з листів за 1886 р. Антонович писав: «Повертаю надіслану статтю; я її переглянув – мені вона здається роботою самостійною, правда дещо компілятивного характеру, але вважаю, що вона може бути надрукована і читатиметься з інтересом. Додаю на окремому аркуші зауваження відносно початку статті, до якого, на мій погляд, потрапили досить великі помилки стосовно молдавської історії та етнографії – звичайно замітки ці залишаються у повному розпорядженні редакції»¹¹.

На першому етапі видання моральну й наукову підтримку журналу надавав Микола Костомаров. Упродовж 1881–1884 рр. він підтримував жваве листування з Ф. Лебединцевим, був його радником у наукових питаннях. «Високоповажний Феофане Гавриловичу, – писав Костомаров Лебединцеву 27 січня 1882 р. з Петербурга. – Від всієї душі висловлюю Вам вдячність за увагу, яку Ви мені надали надісланням «Киевской старины», яку ми всі вже не перший тиждень чекаємо, як красного сонечка. Що про неї можна сказати, окрім хвали і вдячності від імені науки!»¹². М. Костомаров пропонував включити до змісту журналу белетристичні твори, але при цьому здійснювати їх ретельний відбір, так щоб до журналу потрапляли лише досконалі зразки художнього слова. Він також висловлював свою готовність бути максимально корисним для «Киевской старины». В. Беренштам також зазначав у своїх спогадах про М. Костомарова, що останній з великим піднесенням зустрів вихід першої книжки журналу, а згодом із зацікавленням читав кожний наступний номер «Киевской старины»¹³.

Михайло Грушевський, якому на час виходу першого тому «Киевской старины» виповнилося шістнадцять років, писав у своїх «Споминах»: «На той час батько зробив мені дуже доречний подарунок, що мав великий вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і за номерував [передплатив. – М.П.] на наступний, 1883. Фундатором-видавцем і першим редактором «Київської старини» був Феофан Гаврилович Лебединцев, холмський шеф мого батька; його дружина, з дому Григоровичів-Барських, була моя хрещена мати»¹⁴. М. Грушевський відзначав, що його батько, може, й не передбачаючи того, визначив тим самим його подальші зацікавлення історією. «Крім того, – підкреслював він, – що ці книжки поглибили мої симпатії й інтереси до української старовини, вони вперше дали мені хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху [...] 1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання, на матеріалі і за вказівками «Киев[ской] старини». Роздумуючи над тим, як багато я завдячив їй першим двом річникам, я скріплююся у вдячності і признанню громадським заслугам її фундаторів і керівників. Скільком поколінням українського громадянства протягом її перших двох десятиліть існування служила вона такою школою?!»¹⁵.

Однак скрутне матеріальне становище та незадовільний стан здоров'я зрештою змусили Ф. Лебединцева вдатися до пошуку особи, якій можна було б передати видання. Листи харківських істориків Д. Багалія та М. Сумцова свідчать про те, що у цей

час існувала ідея перенесення журналу до Харкова. Навіть було знайдено відповідну кандидатуру – харківського поміщика та українофіла Б. Філонова, і Лебединцев уже готовий був запропонувати цьому «хороброму воїнові» «Киевскую старину», радив назвати «Южнорусской стариной» і видавати у Харкові¹⁶. Однак ця можливість не була реалізована через відсутність у Харкові посади окремого цензора.

Цікаву інформацію про опікування долею журналу відомим шекспірологом, одним з авторів «Киевской старины» Миколою Іллічем Стороженком виявив В. Ульяновський у процесі підготовки до видання спогадів М. В. Стороженка. Так, у листі від 16 листопада 1889 р. Микола Ілліч пропонував племіннику створити «компанію на паєх для продовження видання», вважаючи, що брати Микола та Андрій Стороженки могли виступити співвидавцями журналу¹⁷. Проте всі ці проекти так і залишилися на стадії обговорення.

Натомість реальну кандидатуру на посаду редактора-видавця вдалось відшукати О. Лазаревському. Ним виявився заможний землевласник зі Стародубщини, активний учасник громадського руху 1860-х рр. Олександр Лашкевич, який 1886 р. оселився у Києві і знов поринув у вирій українського громадського та культурного життя.

Придбання О. Лашкевичем у Ф. Лебединцева прав на видання журналу в грудні 1887 р. жваво обговорювалося у листуванні. Зокрема, Володимир Антонович повідомляв Дмитра Багалія 7 грудня 1887 р.: «Редактором «Киевской старины» буде людина освічена, щира і бажаюча вести справу колективно. Безперечно журнал матиме шанси при ньому для кращого процвітання»¹⁸. Редакція журналу у цей час переїхала до приватного будинку О. Лашкевича на Театральній вулиці, 4, поблизу Золотих воріт (на жаль, до нашого часу він не зберігся), куди щомісяця запрошував господар усіх київських співробітників на «багату вечерю», щоб «порадитись укупі» про видання¹⁹. До редакційного комітету тоді входили В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, Ф. Міщенко, О. Левицький, І. Лучицький, В. Науменко, Н. Молчановський, М. Шугуров, обов'язки секретаря редакції виконував Гнат Житецький, який залишив про цей період яскраві спогади²⁰. О. Лашкевич, намагаючись залучити якнайширше коло науковців та зацікавити їх у виданні, запровадив виплату гонорарів. З цього приводу він писав у листі до Д. Багалія 2 квітня 1888 р.: «Я вирішив витратити свої власні кошти, щоби підтримувати наш журнал у цей трохи критичний для його існування час, тому доки у мене вистачить засобів, буду розраховуватися за статті і докладати-му всіх зусиль, щоби зробити його цікавим, щоби будь-що завоювати передплатників [...]»²¹. У цей час значно посилювався вплив київської Старої громади на формування змісту журналу, його ідейну платформу, підвищився загальний науковий потенціал публікацій. На жаль, редакційно-видавнича діяльність О. Лашкевича тривала лише неповних два роки: 31 жовтня 1889 р. її перервала раптова смерть Олександра Степановича, яка знов поставила на порядок денний питання про подальшу долю «Киевской старины».

Тимчасово було вирішено прохати вдову Лашкевича взяти на себе видання журналу, а формальні обов'язки редактора було запропоновано виконувати секретареві редакції Євгену Кивлицькому. Працюючи з початку як секретар редакції, а у 1890 – першій половині 1893 рр. виконуючи обов'язки редактора журналу, він мав можливість щоденно спілкуватися з такими відомими вченими та непересічними особистостями, як В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький та ін. За згадками Г. Житецького, він був посередником між старшим поколінням співробітників журналу і «молодшою братією»: «Вже в університетські роки, – писав Г. Житецький, – коректна, стримана, серйозна постаць Євгена Олександровича була чимало відома професорам та студентам і прізвисьце Містер, ствердилося за ним в життю надалі. Трохи старший від більшості своїх колег, він і тоді вже був визнаний «муж совета», і таким порадиником у практичному життю і в громадських справах залишався для всіх, з ким працював чи мав які відносини Євген Олександрович, на увесь свій останній вік»²².

Однак, коли спадкоємці Лашкевича вирішили припинити збиткове видання, старогромадівці взяли на себе весь тягар по його утриманню і висунули на посаду видавця лікаря Ксенофонта Гамалію, який, на відміну від своїх попередників,

був лише формальним видавцем і майже не втручався у видавничі справи, якими займалася Стара громада.

У цей час, коли редакторські обов'язки продовжував виконувати Є. Кивлицький, наукове керівництво часописом здійснював відомий український історик та археограф Олександр Лазаревський, якого можна вважати «неофіційним редактором» журналу цього періоду. Син ученого, літературознавець Гліб Лазаревський підкреслював у своїх спогадах, що «дорогим для батька, улюбленим був журнал «Киевская старина», якому він віддавав так багато з дня його заснування аж до самої смерті, то працюючи в особливому його редакційному комітеті, то виконуючи обов'язки фактичного його редактора, водночас не залишаючи майже жодної книжки журналу без своїх статей, рецензій, заміток, зредагованих матеріалів тощо, чи то за своїми підписами, чи то без них – анонімно. Недарма редакція цього журналу після смерті батька поклала на його труну вінок з красномовним написом: «вірному другу «Київської Старини»»²³. У будинку Олександра Матвійовича часто відбувались редакційні засідання, про що свідчать записи як у його щоденнику, так і в щоденнику його доньки Катерини²⁴. Взагалі деякий час (упродовж 1890–1891 рр.) редакція «Киевской старины» містилася у сусідньому з будинком Лазаревського приміщенні на Мало-Володимирській вулиці, № 32 (нині – вул. О. Гончара). Як згадував Гліб Лазаревський, на нього «лягли обов'язки головного зв'язкового поміж батьковим кабінетом і редакцією, де за невеликим столом працював Кивлицький, при чому найкоротший і найприємніший шлях був просто через тин нашого садка»²⁵. В. Горленко у листах до О. Лазаревського неодноразово зазначав, що у редакційних справах звик звертатися до Олександра Матвійовича і що спілкування з ним завжди спонукало його працювати для «Киевской старины»²⁶.

Зі свого боку М. Стороженко у своїх спогадах відзначав, що О. Лазаревський влаштував у себе по вівторках редакційні сходи, на які часто запрошував його з братом Андрієм, О. Левицького, М. Василенка, М. Біляшівського. Він також наголошував, що після смерті Ф. Лебединцева хоча й обіймали редакційне крісло О. Лашкевич, а згодом Є. Кивлицький, «дійсним редактором був Лазаревський», який у своєму кабінеті, у колі запрошених на нараду однодумців планував заздалегідь зміст наступних чисел журналу, намічав, хто з авторів міг би взятися за розробку цих чи інших питань з української минувшини²⁷. Н. Полонська-Василенко, характеризуючи участь у виданні М. Василенка, наголошувала на тому, що у той час фактичним редактором часопису був О. Лазаревський, а журнал мав «характер громадського підприємства» та відіграв велику роль у поширенні національної свідомості²⁸.

Окрім будинку О. Лазаревського, редакційний комітет іноді збирався у відомого землевласника і мецената Василя Тарновського (який мешкав тоді у будинку І. Бродського на розі Володимирської, 48 та Театральної площі). Як згадував М. Стороженко, «превеликою було втіхою для В. В., як сходилися до нього гуртом співробітники «Київської Старини». Душею цього осередка під той час був О. М. Лазаревський»²⁹. Ці зібрання називали ще «пастилю», бо відбувалися вони завжди за заповненим стравами столом. Постійно відвідували наради та брали участь у дискусіях В. Науменко, М. Шугуров, Н. Молчановський, М. Василенко, Я. Шульгин, В. Щербина, Є. Трегубов, В. Горленко, М. Лисенко, К. Михальчук, Андрій та Микола Стороженки, І. Нечуй-Левицький. У найбільшій залі оселі В. Тарновського «по мурах було розвішано у кілька рядків портрети булої козачої старшини чи то в оригіналах, що він скрізь вишукував та скуповував [...], чи то у копіях. Повз мури було поставлено багацько скляних шаф зі стародавньою шовковою, оксамитною одежею, сідлами, булавами, бунчуками, шаблями, пістолями, рушницями тощо, а посеред зали чимало вітрин з чарками, ложками, образами, случькими поясами тощо. Нарізно було поставлено Шевченківську колекцію. Як, було, увіходили у залу, то усіма думками переносилися у часи Гетьманщини»³⁰, – мальовничо описував М. Стороженко атмосферу в київській квартирі В. Тарновського, в якій періодично відбувалися зібрання співробітників «Киевской старины».

У 1893 р. розпочався новий етап в історії журналу, пов'язаний з ім'ям Володимира

Науменка. Ось як про прихід В. Науменка на посаду редактора згадував Гнат Житецький: «Вже з кінця 90-го року розпочалися клопотання, щоб за постійного редактора був старий та давній громадянин. Визнавалося, що найкраще було б, якби пощастило провести на редактора В. П. Науменка, людину літературного таланту, жваву, енергійну і тактовну; таку думку особливо старанно підтримував П. Г. Житецький і з ним погоджувались ще дехто з громадян (Гамалій, Трегубов, Шульгин, Новицький, Косач). Навпаки, не досить задоволені з цієї кандидатури [...] були найбільш діяльні співробітники: О. Лазаревський, О. Левицький і ще дехто, що побоювалися через міру виразного підкреслювання «українофільського» партійного напрямку журналу та ще й через те, щоби деякі поважні і цінні наукові дослідники, не охочі до «українофільства», не відійшли від співробітництва в «Киевской старине»³¹.

Микола Стороженко, який вперше зацікавив Володимира Павловича ще в роки навчання у 2-й Київській гімназії, змалював його наступний образ: «Височенької постаті, стрункий та хибкий, з руським волоссям і бородою та свіжим обличчям, з веселим та приязним поглядом, балакав спокійно, з повагою, немов сам він прислухався до того, що він промовляв, – таким він залишився, покіль я його знав, до кінця свого живота, що так трагічно на старості перервалося. Як прийшов він до нас уперше, приязно нас привітав, став біля кафедри, обіпершись об неї правим ліктем, та й почав нам викладати своїм баритональним голосом [...] Дуже він нам відразу вподобався»³².

Через кілька років В. Науменко перебрав на себе й справу видання журналу. Той факт, що у 1890-х рр. «Киевская старина» повністю перетворилася на друкований орган Старої громади, опосередковано підтверджував у своїх спогадах, присвячених В. Науменку, Микола Василенко. Відзначивши, що коло співробітників журналу було значно ширше за число діячів Старої громади, М. Василенко наголошував на тому, що «Киевская старина» за часи редагування В. Науменка була справжнім «зовнішнім віддзеркаленням Громади»³³.

Микола Василенко згадував, що Володимир Науменко був «людиною суспільною», і такий характер він намагався надати своїй діяльності на посаді редактора, через що редакція «Киевской старины» являла собою ніби родину³⁴. Редакційні зібрання відбувалися у цей період доволі регулярно, переважно на вулиці Кузнечній, 14, де мешкав Володимир Павлович та упродовж 1891–1899 рр. містилася редакція журналу (нині – вулиця Горького / Антоновича, садиба початку ХХ ст., побудована архітектором А. Крауссом). На цих зібраннях редактор знайомив присутніх зі змістом наступних чисел журналу та матеріалами, які надійшли до редакційного портфеля. У свою чергу співробітники розподіляли між собою ці матеріали для перегляду, рецензування та підготовки до друку, а також доповідали й обмінювалися думками щодо вже відрецenzованих рукописів. Збори закінчувалися зазвичай вечерею, яка носила «родинний характер».

З душевною теплотою згадував В. Науменка у своїх спогадах один з провідних діячів українського національного руху Є. Чикаленко: «Коли восени 1900 р. я вступив в Київську громаду, – писав Євген Харлампович, – то вона складалася з 20–25 чоловік. Хоч по статуту обраного голови в Громаді не було, а головував господар хати, в якій по черзі збиралися, але фактичним головою її, керівником був тоді Володимир Павлович Науменко. Вище середнього росту, тендітного складу, з туберкульозним виглядом, з густою руською бородою і таким же чубом, з ясними очима і дуже приємними рисами обличчя, він здавався років на двадцять молодшим за свої 50 років і поряд з своїми синами виглядав скоріше їхнім старшим братом, ніж батьком. Дуже популярний в Києві педагог, незвичайно тактовний, лагідний в обходженні, як казали «дипломат» – що вмів ладити зо всіма, навіть з попечительським округом, від якого, як учитель, а потім директор приватної гімназії, цілком залежав. Добрий промовець як на московській, так і на українській мові, надзвичайно безкорисна і розумна в практичних справах людина [...]»³⁵.

Одним з найближчих помічників Науменка у веденні редакційних справ, «його правою рукою» був Єлисей Трегубов – активний діяч Старої громади, викладач київських гімназій. Він, керуючи конторою «Киевской старины», одночасно виконував

функції і коректора, і скарбника, і навіть кур'єра та цензора до поважних співробітників журналу. Як відзначав Гнат Житецький, «людина спокійна, урівноваженого характеру, акуратна, помітлива в ділах громадських, Трегубов усюди, за що брався, вносив лад, невтомність праці»³⁶.

Важливу роль в «оновленні» журналу, наближенні його формату і змісту до вимог громадсько-політичного життя кінця XIX ст., відіграв Василь Доманицький. Саме з його ініціативи у журналі 1899 р. було започатковано відділ «Текущие заметки», до якого він готував інформацію про події у культурному, науковому та громадському житті Наддніпрянської України і Галичини. Намагаючись порушити усталену в журналі академічну традицію та «відчини двері» матеріалам про сучасне громадське життя³⁷, він, як і його однодумці – засновники видавництва «Вік» О. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський – прагнув розширити коло читачів «Киевской старины» та вплинути на формування їх національної самосвідомості. Проте В. Доманицькому, за спогадами сучасників, було складно знайти підтримку серед старогромадівців. О. Лотоцький, згадуючи у «Сторінках минулого» про підготовку В. Доманицьким журнальних оглядів для чергових чисел «Киевской старины», з жалем відзначав, що вони виходили у надто скороченому вигляді³⁸. Зі свого боку С. Єфремов у спогадах «Про минулі дні» писав, що «Вігер» (В. Доманицький) «усією душею» припав до «Киевской старины», тому що вбачав у ній «точку прикладання, єдину на той час, української науки»: «У нас перед очима проходило це захоплення Вітрове цим журналом. Почав він з коректи, потім перейшов до дрібних заміток наукового змісту й нарешті почав заповняти другий відділ журналу звітками й замітками на злобу дня. Треба признати, що оживлення «Киевской старины» почав Доманицький і спершу боровся за його сам-один»³⁹. Незважаючи на нерозуміння старших членів редакції, В. Доманицькому все ж таки вдалося «пустити в видання живого духу сучасности», і запроваджений ним відділ, за висловом С. Єфремова, якоюсь мірою виконував на той час місію української газети⁴⁰.

Значну роль в еволюції журналу та оновленні його змісту відіграв на початку XX ст. український громадський діяч і меценат Євген Чикаленко, який своїми пожертвами намагався всіляко підтримати розвиток українських студій та художньої літератури. Однією з важливих його ініціатив було встановлення спеціальної премії у розмірі 1000 крб. за кращу синтетичну науково-популярну працю з історії українського народу. Таким чином Чикаленко вирішив вшанувати пам'ять своєї восьмирічної доньки, яка померла внаслідок хвороби у 1895 р.

1900 р. він вступив до Старої громади і до редакційного комітету «Киевской старины» та розпочав активні заходи щодо розширення репертуару журналу. Того ж року редакція завдяки Є. Чикаленку ввела гонорар за художні твори – 30–50 руб. за друкований аркуш. Євген Харлампович хотів наповнити «Киевскую старину» «більш сучасним духом» і покладав у цьому зв'язку великі надії на входження до складу редакції на початку 1900-х рр. С. Єфремова та Ф. Матушевського. Зважаючи на яскраво виражені дипломатичні здібності, він виступав посередником між старшим і молодшим поколіннями старогромадівців.

Важливим для глибшого розуміння кризової ситуації, що склалася у журналі на межі XIX–XX, є листування Є. Чикаленка з Б. Грінченком, С. Єфремовим та І. Липою. Зокрема, 22 січня 1899 р. Є. Чикаленко писав у листі до Б. Грінченка: «Журнала, котрий поміг би виробити інтелігенцію, ми мабуть і не доб'ємся, а «К[иевская] старина», котрій дозволено тепер друкувати український текст, вже показала, що вона не здатна до життя, не може оживить, сплодить нову силу, бо сама ледве дише. Може, тепер вона трохи оживе, може, зацікавить публіку українською белетристикою. Поживем-побачим, а тим часом треба дбать, щоб розповсюдить її якомога ширше, все-таки, може, вона наверне якусь назрілу душу»⁴¹. У надісланому майже одночасно листі до І. Липи (від 16 січня 1899 р.) Є. Чикаленко між іншим зазначав: «До речі про «К[иевскую] Старину»; журнал сей з сього року стає двоязичним, як «Основа»; в портфелі редакції єсть 4 драми К[арпенка]-Карого, повісті П. Мирного, навіть Франка. Але, на жаль, дозволено друкувати український текст тоді, коли журнал вже розгубив всіх своїх

передплатників. Поки ми доб'ємось чисто українського органа, то сей сам загине від байдужости публіки. Треба прикласти всі старання, аби «К[иевская] Старина» за сей рік придбала як найбільше передплатників, щоб вона стала на свої ноги, бо вже немає змоги платити щорічні дефіцити [...] Коли двоязичієм не прибавляться передплатники, то журнал закрийється»⁴².

Запровадивши гонорари, Є. Чикаленко намагався сприяти поширенню творів українського письменства, заохотити письменників писати українською мовою та залучити їх до співробітництва в «Киевской старине». Він вважав, що розвиток української літератури сприятиме загальному культурному піднесенню, формуванню національно свідомої інтелігенції. Прохаючи І. Липу поширювати серед знайомих літераторів інформацію про гонорари за українські твори, підготовлені для «Киевской старины», Є. Чикаленко підкреслював, що «гроші, зароблені українським письменством, будуть особливо цінні»⁴³. Він прагнув відкрити нові літературні таланти, проторувати шлях у творче життя молодим письменникам: «Я думаю, що се дасть змогу нашим молодим письменникам розвернутись, підготувать грунт для якого-небудь нового сіяча, котрий засіє ниву яким-небудь новим насінням, котре нагодусь, зогріє нашу країну»⁴⁴. І далі він просто закликав І. Липу: «Поможіть мені, голубе, з'єднать при «К[иевской] Старині», все, що може держать в руці українське перо, говоріть, пишіть до всіх наших письменників, котрих знаєте особисто; нехай вони забудуть особисті рахунки; нехай підуть на компроміси, аби скупитись, показати молоді, що ми не одживаєм віку, а ще вступаєм в життя»⁴⁵.

За рік у листі до Б. Грінченка від 8 листопада 1900 р. Є. Чикаленко наголошував: «Дуже радий, що Ви взялись за белетристику, бо «К[иевская] старина» зовсім не має співробітників, і з тисячі рублів, асигнованих на гонорари за белетристику, зросходували за рік тільки 400 рублів. Правда, редакція сама винна, бо ні до кого не писала, коли се їй поставлено було в умову і навіть перелічено фамілії, до кого треба звернутись. Окрім того, редакція, видно, і не бажає побільшити виділ белетристичний, бо «К[иевская] старина» журнал історичний і в йому повинні преміювати статті історичні. Я ж такої думки, що тільки белетристика може спасти сей журнал від смерті, і сю думку тверджу всім членам редакції і настоюю на тім, щоб вони виплачували белетристам всю тисячу за рік, рахуючи 30–50 р[ублів] за аркуш»⁴⁶. 20 лютого 1901 р. Є. Чикаленко висловлював у листі до Б. Грінченка радість з приводу того, що останній надіслав до журналу «гарну повість» («Під тихими вербами»), про яку дуже схвально відізвався В. Науменко: «Ся звістка для мене дуже радісна, може-таки «К[иевская] старина» стане сучасною «Основою» і збере біля себе письменників наших і привабить читачів»⁴⁷. Він був глибоко переконаний у тому, що тільки за рахунок белетристичного відділу можна збільшити кількість передплатників.

Констатуючи певне покращення ситуації з оновленням та розширенням журнальної палітри, Є. Чикаленко зазначав 19 березня 1901 р. у листі до І. Липи: «Взагалі тут люде не сплять, а рухаються по всіх напрямках. Недавно порішено побільшити кожную книжку «К[иевской] Ст[арины] на два аркуші; се побільшення піде на белетристику, бібліографію та звістки. Постановлено мати платного помічника редактора, котрий вестиме переписку редакції та складатиме два останніх відділа. Напевне це трохи оживить журнал, коли цензура не поставить перешкод. На инчий журнал теж нема надії, бо цензура забороняє знову навіть медичні брошури [...]»⁴⁸.

У своїх спогадах Є. Чикаленко яскраво описав «відкриття» творчого таланту молодого Володимира Винниченка: спочатку з захопленням прочитали оповідання «якогось незнайомого Винниченка» секретарі редакції С. Єфремов та Ф. Матушевський, а згодом «взяв рукопис і тут же, не встаючи, прочитав те оповідання з великим інтересом» і сам Чикаленко, який так захопився оповіданням, що відразу ж пішов до Науменка і переконав його надрукувати у журналі⁴⁹. Так з'явився у 1902 р. на сторінках «Киевской старины» перший друкований твір В. Винниченка «Сила і краса».

Атмосферу редакції кінця XIX – початку XX ст. яскраво відображають спогади «Про дні минулі» представника нової генерації української інтелігенції, талановитого літературознавця і критика Сергія Єфремова. Він був введений у коло співробітників

«Киевской старины» Є. Чикаленком і наприкінці 1901 р. почав виконувати замість Василя Доманицького, який виїхав з Києва на лікування, обов'язки секретаря редакції. З певною іронією С. Єфремов описує консерватизм старогромадівців, небажання «старих» розширювати організацію, приймати молодь у своє коло. Проте все ж таки перемагав здоровий глузд і вагомий аргумент Є. Чикаленка – «розмножайтесь, а то перемерете, то й насіння по вас не буде»⁵⁰.

Після входження до редакції на початку 1900-х рр. В. Дурдуківського та Ф. Матушевського, які одночасно були обрані й до складу Старої громади, за висловом С. Єфремова, почалося «оживлення цих важкеньких інституцій», стала формуватися у них «молодша фракція», яка за підтримки Є. Чикаленка могла вже деяким чином впливати на зміст журналу.

С. Єфремов відзначав у спогадах, що коли він долучився до видання «Киевской старины», журнал переживав критичну годину: «Старий вигляд його – чисто наукового видання – вже минався, бо старі співробітники потроху одходили, волею й неволею, а нових такого ж типу не прибувало»⁵¹. Хронічний дефіцит покривав «старий Хорс» – В. Смиренко, а всі найближчі співробітники працювали безоплатно, «з пієтету до самої справи». Проте зміна політичної ситуації та наростання нового українського революційного руху ставили перед єдиним в Наддніпрянській Україні українознавчим часописом нові вимоги і завдання. Молоде покоління вимагало суттєвого оновлення, за висловом С. Єфремова, «археографічного видання», привнесення на його сторінки подиху сучасності завдяки розширенню публіцистичного та белетристичного відділів. «Всіма своїми і хибами, і достоїнствами, – писав С. Єфремов про тогочасну еволюцію змісту «Киевской старины», – вона цілком малює той час з його невиразними ще змаганнями, що глибоко нуртувалися всередині життя, але потроху пробивалися вони й на поверх. Не диво, що публіка все більш цікавилася журналом [...] «Киевская старина» почала промощувати собі дорогу в ті круги, де не цікавилася спеціальними питаннями науки, зате з хвилювання стежили за життям, якого слабенький одлиск почав і на наш журнал падати»⁵². Нові члени редакції «Киевскую старину» до живішого темпу, до обмеження в ній «науки» та до заповнення її живішим матеріалом, як белетристичним, так і публіцистичним»⁵³. Отже, життя перетворило «Киевскую старину», за висловом С. Єфремова, на «арену боротьби за нові течії», але ця внутрішня боротьба між «старим» і «молодим» поколіннями у середині редакції надавала журналові характеру «двоїстості», оскільки «старим» було складно покинути свій «українофільський» світогляд і «стати на цілком українську позицію»⁵⁴.

Сутність цього конфлікту полягала не тільки у традиційній боротьбі поколінь, кожен з яких мало своє світобачення і світосприйняття, але й у глибинних політичних та націотворчих процесах, що відбувалися у суспільстві на межі століть. Представники молодого покоління не могли задовольнитися культурницькими настановами старогромадівців, їх поміркованістю, схильністю до компромісів, вони прагнули більш кардинальних, революційних змін і готували для них підґрунтя. В. Науменко, який користувався незмінною повагою у середовищі поміркованої інтелігенції, був визнаним і шанованим у Києві педагогом, сприймався новим поколінням як «старий семидесятник», «обережний, лагідний і далекий від революційної психології»⁵⁵.

У цей час редакція журналу спочатку перемістилася з Кузнечної, 14 на вулицю Тарасівську, 15 (тут були підготовлені №№ 9 – 12 за 1899 р., усі за 1900 р. та №№ 1–9 за 1901 р.). А від жовтня 1901 р. вона містилася на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, у будинку № 60 (нині вул. Саксаганського), де були випущені №№ 10–12 за 1901 р., всі числа за 1902 р. та №№ 1–8 за 1903 р.

Описуючи редакційні збори, що відбувалися на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці «в невеличкій окремій квартирі в другому поверсі на вулицю», С. Єфремов згадував, що на них звичайно були присутні В. Науменко, В. Беренштам, М. Василенко, Є. Трегубов, П. Косач, Є. Чикаленко, Н. Молчановський, Є. Кивлицький, М. Біляшівський, О. Левицький, Ф. Матушевський, рідше відвідували Л. Личков та

І. Лучицький. У цей час О. Лазаревський, який раніше був найдіяльнішим співробітником часопису, вже не відвідував збори через поганий стан здоров'я. «Докладав про справи звичайно Науменко, присутні розбирали поточну чергову роботу: читання й оцінку рукописів, що приходили до журналу, пропонували власні теми чи готові праці, рецензії, дрібні замітки та документи»⁵⁶.

Після конфлікту, який стався на одному з редакційних засідань між О. Левицьким та С. Єфремовим і був спричинений розміщенням на шпальтах часопису інформації про видання РУП, С. Єфремов улітку 1902 р. відмовився від обов'язків секретаря редакції і передав їх Ф. Матушевському (хоча членом редакції і співробітником журналу він залишався до кінця його існування)⁵⁷. Слід зазначити, що невдовзі С. Єфремов відновив «приятельські» стосунки з О. Левицьким, оскільки «поважав в ньому його великі знання, щирість та безпосередність вдачі»⁵⁸.

Цікавим є зауваження С. Єфремова про мову спілкування у редакції. Зокрема, він зазначав, що «старі члени редакції часто й охоче переходили на російську мову, і тільки Чикаленко та ми, наймолодші, говорили раз у раз по-українському і потроху привчили й решту редакції говорити тільки по-українському»⁵⁹.

Водночас не можна відкидати й тієї важливої ролі, яку відіграли співробітники «Киевской старины», послідовно відстоюючи в умовах тотальної русифікаційної політики царату право української мови на літературний розвиток. Завдяки цілій низці заходів, вжитих В. Науменком у 1890-х рр., журналу 1897 р. було надано право друкувати українські художні твори⁶⁰. Непересічне значення для поширення українського слова та розвитку національної літератури мало заснування 1899 р. книгарні «Киевской старины», яка розташовувалася на Безаківській вулиці, 8 (нині – вулиця Симона Петлюри). На думку С. Єфремова, з часу заснування української книгарні можна відраховувати початок сталого й систематичного розповсюдження української книжки, розгортання ширшої видавничої діяльності. Ця книгарня довгий час була «єдиним публічним українським місцем», а завдяки самовідданій у ній праці В. Степаненка «набула справді всеукраїнської ваги і зробилася одним з найжвавіших нервів українства та центром розповсюдження української ідеї»⁶¹.

У 1902 р. на кошти Старої громади було споруджено т. зв. Троїцький народний дім (нині – Київський національний театр оперети; архітектори В. Осьмак та Г. Антоновський), який отримав назву за місцем свого розташування – Троїцькою площею (сучасна адреса – вул. Червоноармійська / Вел. Васильківська, 53). Це був своєрідний «дім народної просвіти» з чудовою бібліотекою, театральним і читальним залами. Тут засідало очолюване В. Науменком Київське товариство грамотності. Сюди у вересні 1903 р. було перенесено й редакцію «Киевской старины», де були підготовлені останні річники журналу (№№ 9–12 за 1903 р.; всі числа за 1904–1906 рр.), а згодом у 1907 р. випуски журналу «Україна».

С. Єфремов, характеризує еволюцію «антикварного журналу», відзначав, що «Киевская старина» проробила той самий шлях, що й українство в Росії в цілому: «З попусканням цензурних віжок, ми бачимо, журнал потроху і дедалі все сміливіше заповнюється – спершу українською белетристикою, а потім і публіцистикою на українські теми, і вже на початку 1900-х років набуває обличчя цілком сучасного. І це не було випадком. Боротьба за пристосування «Киевской Старини» до вимог сучасності проводиться планово і цілком свідомо; використовується тут кожна okazія задля поширення програми та освіження змісту в журналі: антикварні інтереси, що мали захисний характер, усе далі відходять назад і журнал робиться органом української думки того часу – звичайно дуже обмеженим і неповним, що міг говорити лише пошепки і на нечисленні легальні теми, але то була вже не вина, а нещастя, – наслідок політичного становища українства в умовах царської Росії до 1905 р. Гурток вчених, що стояв тоді біля журналу, в переважній більшості своїй менш усього належав до типу кабінетних діячів. Він ставив перед собою й чисто громадські завдання та й саму науку українознавства клав лиш за підвалину до всебічного визволення українського народу»⁶².

Революція 1905 р. завдала нищівного удару по закону 1876 р. Наслідком

царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та наступних указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. український народ нарівні з іншими недержавними націями Росії отримав право на свою пресу. «Киевская старина», яка довгий час була єдиним періодичним органом українофільської спрямованості на «підросійській» Україні, позбулася цієї ролі внаслідок появи україномовних періодичних видань. За цих умов редакція «Киевской старины» повинна була відшукати для журналу відповідну форму й місце в системі новонароджених громадських й наукових інституцій. За спогадами Є. Чикаленка, у Старій громаді почали обговорювати можливість реорганізації «Киевской старины» у громадсько-політичний та літературно-науковий журнал на зразок «Основи», навіть пропонувалась назва – «Київська Основа»⁶³. Водночас у середовищі української інтелігенції загострилась дискусія щодо перспектив розвитку національної преси. Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, разом із Є. Чикаленком та В. Леонтовичем виступили з ініціативою заснування нового українського періодичного органу, вважаючи «Киевскую старину» «антикварною» та «українофільською».

Однак В. Науменко здійснив ще одну спробу реорганізації часопису. Восени 1906 р. він запросив до себе на нараду О. Левицького, Є. Трегубова, Є. Чикаленка, В. Леонтовича та П. Косача, на якій виклав розроблену ним програму реорганізації «Киевской старины» у науково-літературно-публіцистичний журнал. О. Левицький висловився за продовження видання «Киевской старины» за старою програмою, а Є. Чикаленко наполягав на доцільності об'єднання навколо «Літературно-наукового вісника», перенесеного М. Грушевським зі Львова до Києва⁶⁴. Все ж таки В. Науменку вдалося відстояти свій проект, і на засіданні Старої громади всі, за винятком Є. Чикаленка, проголосували за видання журналу «Україна».

«Україна» значно відрізнялася від своєї попередниці – «Киевской старины» – не тільки загальним спрямуванням та тематикою публікацій, але й авторським складом. Активними співробітниками редакції стали представники нової генерації українських учених та громадських діячів – Дмитро Дорошенко, Симон Петлюра, Микола Порш, Іван Стешенко, Андрій Яковлів. Яскраву картину перебігу тогочасних редакційних зібрань змалював у своїх спогадах про «давнє-минуле» Д. Дорошенко:

«У складі української преси у Києві зайшли з початку 1907 р. деякі зміни. Старий заслужений місячник «Киевская старина», що цілих 25 років був самотнім органом українознавства, перейшов цілком на українську мову і прийняв назву «Україна». Покійний В. Доманицький, що вже давно працював у редакції «Киевской старины», покидаючи у кінці 1906 р. Київ, порадив редакції запросити до ближчої участі в журналі когось із «молодих», щоб оживити його і надати йому більш сучасний характер. На початок закликали мене. Редагував «Киевскую старину» Володимир Науменко, що мав тоді свою власну приватну гімназію, редакція ж містилася в Народному домі, де Науменко був головою. На долині в Народному домі була театральна зала, в якій з весни 1907 р. постійно грала українська театральна група під дирекцією М. Садовського, і велика аудиторія для викладів; на горі винайняла помешкання київська «Просвіта», а поруч з нею містилася редакція «України». Щовівторка відбувалися сходи редакційної колегії, і ось на такі сходи попав і я. Простора кімната була уставлена великими шафами, в яких містилася бібліотека, що, як я довідався, належала ще редакції «Основи» 1860-х рр. У інших частинах тих шаф зберігався архів «України» – справжня скарбниця, яка далеко ще не була використана. На засідання редакційної колегії прийшли самі старші люди: О. Левицький, Я. Шульгин, Є. Трегубов, Є. Кивлицький, усі – вчителі київських гімназій. Старий сторож редакції, дуже інтелігентного вигляду, – всі звали його Варфоломій Степанович – вніс самовар, поставив хліб, перекуску і пляшку червоного вина. Спочатку сіли вечеряти. Буваючи й далі на сходинах редакційної колегії, я спостеріг, що вони відбувалися за певним ритуалом: незмінно подавалася на стіл одна й та сама перекуска, чай і вино. Спочатку старі вечеряли, розповідали про події з життя шкільної округи, критикуючи окружне начальство, а потім приступали до редакційних справ. Мені ще раніше було через Доманицького замовлено огляд українського життя в 1906 р. Я приніс з собою ру-

копис і читав його. Старі ухвалили його до друку. Я запропонував колегії запросити до співробітництва в журналі й Петлюру. Це було прийнято, і з того часу Петлюра зробився так само як і я відвідувачем редакційних сходин і до кожної книжечки журналу давав якусь статтю»⁶⁵.

Однак поміркована платформа «Киевской старины» вже не відповідала нагальним потребам українського національного руху. «Україна» також виявилася неспроможною об'єднати навколо себе молоду генерацію українських діячів, які долучилися до творення нової української преси. До того ж проведена В. Науменком реорганізація журналу не задовольнила наукову спільноту, оскільки за своїм рівнем публікації «України» значно поступалися їй попередниці.

Таким чином, Стара громада через зміну суспільно-політичної ситуації, відсутність фінансування, неприйняття молодією генерацією українських діячів культурологічного, «українофільського» характеру видання та переорієнтацію останніх на співробітництво з «Літературно-науковим вісником» М. Грушевського та заснованою Є. Чикаленком й В. Леонтовичем «Громадською думкою» була змушена припинити видання «Киевской старины», а згодом й «України».

Проте, аналізуючи пройдений «Киевской стариною» чвертьвіковий історичний шлях, неможливо не визнати її непересічну роль у формуванні історичних поглядів та світогляду кількох поколінь українських діячів. М. Грушевський, який досить критично оцінював громадську діяльність співробітників журналу і відзначав, що «Киевская старина» була «противницею українства як політичної програми» та не виходила за межі «благонадійності», відводив журналу почесне місце в українській історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. За його визначенням, «упродовж майже цілої чверті століття журнал зберігав за собою центральне значення в українознавстві, декою мірою навіть – в українському інтелігентському житті Росії. За тогочасних умов, при неможливості мати українські товариства, українську пресу, «Киевская старина» була органом українофільства, виступала від імені української інтелігенції, і водночас її гурток був свого роду науковою українською корпорацією, науковою установою, єдиною в своєму роді»⁶⁶.

Науковий і джерельний потенціал публікацій «Киевской старины» уже понад століття привертає сталу увагу дослідників української минувшини. Свого роду пророчими виявилися слова М. Стороженка про значення журналу: «Яка б доля не спіткала Україну, – писав він у своїх спогадах, – проте не вдасться нікому подумати зруйнувати той пам'ятник майже з трьох сотень книжок, що залишило наше покоління майбутнім із надписом «1882–1906» [...]. Хто б коли не починав якої розвідки по історії України, без «Київської Старини» обійтися він не зможе [...]»⁶⁷. Ще один співробітник журналу Володимир Данилов наголошував у далекому 1907 р.: «Киевская старина» – це багатюща скарбниця, яка довго ще не буде вичерпана, це широка програма, що накреслює для майбутніх дослідників України шляхи і цілі», підкреслюючи, що у галузі історіографії обійти мовчанкою «Киевскую старину» неможливо, оскільки упродовж чверті століття вона була органом історичної думки для всіх учених, що розробляли українську тематику⁶⁸.

Таким чином, спогади та листування авторів «Киевской старины» дають можливість відтворити «образ» журналу у свідомості сучасників, відчутти атмосферу, яка панувала на редакційних засіданнях, наблизитися до розуміння особистісних стосунків, що склалися між редакторами та співробітниками, представниками різних генерацій українських діячів, що гуртувалися навколо журналу та Старої громади. Незважаючи на суб'єктивний характер, вони наближають нас до розуміння контексту епохи та опосередковано підтверджують вагому роль, яку відіграв часопис у розвитку українознавчих досліджень та формуванні національної свідомості, її наукового й культурологічного підґрунтя.

1. Див. зокрема: *Кучинский Н. В.* Журнал «Киевская старина» и украинский литературный процесс конца XIX – начала XX ст.: Автореф. дис ... канд. филол. наук / Н. В. Кучинский. – К., 1990; *Матях В. М.* Проблеми історії України XVI–XVIII ст. у висвітленні журналу «Киевская старина»: Автореф. дис... канд. іст. наук / В. М. Матях. – К., 1993; *Палієнко М. Г.* Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / М. Г. Палієнко. – К., 1994; *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2005.

2. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003; *Стороженко М.* З мого життя / упоряд., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005; *Єфремов С.* Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876–1907): спогади / вступ. ст. І. Гирича. – К.: Темпора, 2011; *Василенко Н. В. П.* Науменко и «Киевская старина» // Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 169–184; *Житецький Із.* «Киевская Старина» сорок років тому: Історичні нариси та спомини // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 125–146; *Лазаревський Г. О.* Київська старовина / упоряд. І. М. Забіяка, О. О. Лазаревський. – К.: МАУП, 2007.

3. Див. зокрема: *Кучинський М.* Журнал «Киевская старина» та О. М. Лазаревський // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 58–66; *Болаболіченко А.* Василь Доманицький і «Киевская старина» // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 149–165; *Коваленко О.* Григорій Милорадович і журнал «Киевская старина» // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 147–152; Листування Д. І. Багалія з редакцією журналу «Киевская старина» / публ. та упоряд. Г. М. Старикова // Сумська старовина. – 2007. – № 21–22. – С. 22–55; *Казакевич О.* Павло Житецький і «Киевская старина» // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 64–72; *Орел Ю. В.* Тема «Киевской старины» в листах В. П. Науменка до М. Ф. Сумцова у фондах ЦДІАК України (до 130-річчя від дня видання першого номеру журналу «Киевская старина») // Архіви України. – 2012. – № 3. – С. 95–102.

4. *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К.: Темпора, 2009; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010; Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / упоряд. та вст. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010.

5. *Стороженко М.* З мого життя / упоряд., авт., вступ. ст. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 432 с.

6. *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Стороженко М. З мого життя... – С. 5.

7. Там само. – С. 14, 16.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, од.зб.142, арк.1.

9. *Житецький Із.* Перші роки «Киевской старины» та М. І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 102.

10. *Стороженко М.* З мого життя... – С. 178.

11. ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 3746.

12. Цит. за: *Данилов В.* Матеріали для біографії Н. І. Костомарова // Україна. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 251.

13. *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 227.

14. *Грушевський М. С.* Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 120–121.

15. Там само.

16. ІР НБУВ, ф. 155, од. зб. 18, арк. 11.

17. *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство»... – С. 31.

18. *Багалій Д. І.* Листи до мене професора В. Б. Антоновича як матеріал до його

- біографії // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1926. – Ч.2. – С.133.
19. *Стороженко М.* З мого життя... – С.179.
 20. *Житецький Іг.* «Киевская Старина» сорок років тому: Історичні нариси та спомини // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.
 21. Листування Д. І. Багалія з редакцією журналу «Киевская старина» / публ. та упоряд. Г. М. Старикова // Сумська старовина. – 2007. – № 21–22. – С. 44.
 22. *Житецький І.* Кивлицький Євген Олександрович: Некролог // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С.181.
 23. *Лазаревський Г.* Київська старовина: Спогади // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 97.
 24. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 68468, арк.23зв.; од. зб. 68503, арк.27, 35зв.
 25. *Лазаревський Г.* Київська старовина: Спогади // Українська література. – 1944. – № 2. – С.130.
 26. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 67977, 67981.
 27. *Стороженко М.* З мого життя... – С.328.
 28. *Полонська-Василенко Н.* Микола Прокопович Василенко // Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд. та вступ. ст. В. Шевчука. – К., 2011. – С. 368.
 29. Там само. – С.182.
 30. Там само.
 31. *Житецький Іг.* «Киевская старина» сорок років тому // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 145–146.
 32. *Стороженко М.* З мого життя... – С.138.
 33. *Василенко Н. В.П.* Науменко и «Киевская старина» // Палієнко М. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України... – С. 178.
 34. Там само. – С. 179–180.
 35. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – С.212.
 36. *Житецький Іг.* Трегубов Єлисей Кипріянович // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С.184–185.
 37. *Волкотруб Л.М.* До питання про видавничо-наукову діяльність В.Доманицького / Л.М.Волкотруб, В.О.Аврахов // Сторінки історії: зб. наук. праць. – 2011. – Вип.32. – С.87.
 38. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 162.
 39. *Єфремов С.* Про дні минулі (1876–1907): спогади // Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876–1907): спогади. – К.: Темпора, 2011. – С. 388.
 40. Там само. – С. 389, 497.
 41. Листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка // Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи... – С. 259.
 42. Листи Є. Чикаленка до І. Липи // Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи... – С. 322.
 43. Там само. – С. 324.
 44. Там само.
 45. Там само. – С. 325.
 46. Листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка // Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи... – С.266.
 47. Там само. – С. 267.
 48. Листи Є. Чикаленка до І. Липи... – С. 329.
 49. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907)... – С. 230.
 50. *Єфремов С.* Про дні минулі... – С.500.
 51. Там само. – С. 498
 52. Там само. – С. 499-500.
 53. Там само. – С. 501.
 54. Там само. – С. 500–501.
 55. *Зайцев П. В.П.* Науменко: Некролог // Книгар. – 1919. – Ч. 25–26 (Вересень – Жовтень).

56. *Єфремов С.* Про дні минулі... – С.501.
 57. Там само. – С.498, 503.
 58. Там само. – С.503.
 59. Там само. – С.501.
 60. Докл. про відстоювання редакцією прав української мови та стосунки з царською цензурою див.: *Палієнко М.* «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 68–76, 161–169.
 61. *Єфремов С.* Про дні минулі... – С.434.
 62. *Єфремов С. М.Ф.* Біляшівський на громадській роботі // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. IX. – С.56–57.
 63. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907)... – С.299.
 64. Там само. – С.329.
 65. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег; Манітоба, 1949. – С. 95–96.
 66. *Грушевский М. С.* Историография 1880–1890 гг. Лазаревский и кружок «Киевской старины» // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т.1. – С. 30.
 67. *Стороженко М.* З мого життя... – С.178.
 68. *Данилов В.* Литературные поминки // Исторический вестник. – 1907. – Т.109. – С. 212.

В статтє на основани сразнительного анализа мемуарного и эпистолярного наследия украинских общественных и культурных деятелей конца XIX – начала XX вв. реконструируется «образ» журнала «Киевская старина» в оценке современников и через призму исторической эпохи.

Ключевые слова: «Киевская старина», исторический журнал, Стара громада, украинское национальное движение, мемуары, переписка, исторический источник.

In the article an «image» of the journal «Kievskaja Starina» has been reconstructed in the assessment of the contemporaries and in the context of historical epoch, on the basis of comparative analysis of the Ukrainian social and cultural figures' memoirs and epistolary heritage of the late 19th – beginning 20th centuries.

Key words: «Kievskaja Starina», historical journal, Stara Hromada, Ukrainian national movement, memoirs, correspondence, historical source.

